

ANÁLISE DE ARTEFACTOS CULTURAIS MEDIANTE APRENDIZAXE COLABORATIVA NO GRAO DE EDUCACIÓN SOCIAL

Rego-Agraso, Laura¹; Ríos-de-Deus, María-Paula²; Mosquera-González, María José³ ;
Rodicio-García, María-Luisa⁴

¹Universidade da Coruña, Facultade de Ciencias da Educación,
<https://orcid.org/0000-0002-1660-4939>

²Universidade da Coruña, Facultade de Ciencias da Educación,
<https://orcid.org/0000-0002-7919-2185>

³Universidade da Coruña, Facultade de Ciencias do Deporte,
<https://orcid.org/0000-0002-7667-1033>

⁴Universidade da Coruña, Facultade de Ciencias da Educación,
<https://orcid.org/0000-0002-3944-1044>

RESUMO

No contexto da asignatura do Grao en Educación Social denominada *Dinámicas de comunicación e colaboración na acción socioeducativa*, preséntase o deseño didáctico correspondente á experiencia de análise do videoclip mainstream, sendo este un dos contidos ubicados no marco dos usos das TIC e as redes dende o punto de vista social. Estes artefactos culturais elaborados e distribuídos pola industria musical contan con millóns de visualizacións nas diversas plataformas de streaming, particularmente entre a xente nova, estando así en disposición de influír na xeración de identidades e imaxinarios sociais. O deseño metodolóxico que aquí se presenta divide o traballo do alumnado en varias fases consecutivas empregando a aprendizaxe colaborativa como eixo central. Esta experiencia foi levada a cabo no contexto da asignatura, ofrecendo unha resposta innovadora ao tratamento deste contido na aula, favorecendo a interdependencia positiva e interacción promotora entre os equipos, así como a familiarización indirecta cos preceptos da investigación cualitativa. As tarefas propostas abórdanse dende un punto de vista situado, actual e vinculado a unha realidade próxima ao alumnado, o que esperta a súa curiosidade e motivación. O traballo inclúe tamén presentacións orais, o manexo de recursos tecnolóxicos e o desenvolvemento de competencias de traballo en equipo.

PALABRAS CLAVE: aprendizaxe colaborativa; docencia universitaria; innovación educativa; artefactos culturais; videoclip

CITA RECOMENDADA:

Rego-Agraso, Laura; Ríos-de-Deus, María-Paula; Mosquera-González, María José ; Rodicio-García, María-Luisa (2022): Análise de artefactos culturais mediante aprendizaxe colaborativa no Grao de Educación Social. En García Naya, J.A. (ed.) (2022). *Contextos universitarios transformadores: a innovación como eixo vertebrador da docencia. VI Xornadas de Innovación Docente*. Cufie. Universidade da Coruña. A Coruña (pág. 243-257).

DOI capítulo: <https://doi.org/10.17979/spudc.000016.243>

DOI libro: <https://doi.org/10.17979/spudc.000016>

ABSTRACT

In the context of the subject of the Degree in Social Education called “Dynamics of communication and collaboration in socio-educational action”, the didactic design corresponding to the experience of analysis of the mainstream music video is presented. This is one of the contents located in the framework of the uses of ICT and networks from the socio-educational point of view. These cultural *artefacts* produced and distributed by the music industry have millions of views in the various streaming platforms, particularly among young people, and can thus influence the generation of identities and social imaginaries. The methodological design presented here divides the students' work into several consecutive phases using collaborative learning as a central axis. This experience was carried out in the context of the subject, offering an innovative response to the treatment of these contents in the classroom, favouring positive interdependence and promoting interaction as well as indirect familiarization with the precepts of qualitative research. The proposed tasks are approached from a situated point of view, current and linked to a reality close to the students, which awakens their curiosity and motivation. The work also includes oral presentations, the use of technological resources and the development of teamwork skills.

KEY WORDS: collaborative learning; university teaching; educative innovation; cultural artefacts; music video

1. INTRODUCCIÓN

Seguindo a estela doutras experiencias de innovación previas (Rodicio-García, Ríos de Deus, Mosquera González, Rego-Agraso e Penado Abilleira, 2021), o grupo de investigación e innovación FORVI pretende presentar nesta ocasión unha experiencia didáctica vinculada a unha das materias que se imparten no seo do equipo e que leva desenvolvéndose durante catro cursos académicos.

Esta experiencia está localizada na asignatura *Dinámicas de Comunicación e colaboración na acción socioeducativa* (de aquí en diante, DCCAS) do 2º curso do Grao en Educación Social da Universidade da Coruña (UDC). Esta asignatura xira en torno á comunicación e ás implicacións que esta ten, dende múltiples dimensións, nos procesos educativos vinculados coa Educación Social.

A comunicación é a base das interacción humanas e sociais e é dela da que parte o sistema social, dado que da súa conceptualización e comprensión se derivan os posteriores xeitos ou opcións de acción e intervención social e educativa. Tal como se recolle na memoria do título de Grao en Educación Social da UDC (2008) a materia DCCAS vaise desenvolver ao redor de distintos eixos temáticos sobre a comunicación e a colaboración que, á súa vez, sexan relevantes e incluso actuar como catalizadores, da acción socioeducativa.

Dese xeito, a asignatura está composta, seguindo a guía docente (UDC, 2022) por 5 núcleos temáticos: a comunicación e a linguaxe; comunicación como base do proceso socioeducativo; a comunicación na acción socioeducativa; as TIC e as redes; colaboración, relación e participación e educación emocional na comunicación e liderado educativo. A experiencia que aquí se explica enmárcase no terceiro dos bloques temáticos —as TIC e as redes—, o cal inclúe como un dos seus elementos centrais a análise e estudo dos artefactos culturais coñecidos como *videoclips*. Neste núcleo tamén se contempla a necesidade de abordar algúns dos recursos TIC para a aprendizaxe, así como as implicacións sociais do uso das TIC nos contextos sociais.

É por iso polo que deseñamos un proceso de achegamento a este contido no que pretendemos empregar sobre todo a metodoloxía de aprendizaxe colaborativa no marco dunha asignatura que se desenvolve sobre todo baixo un enfoque de deseño dialóxico, xerador de situacións de aprendizaxe e colaborativo. Tomamos polo tanto varios referentes clave para atender ao desenvolvemento metodolóxico e epistemolóxicos da asignatura, como por exemplo a socioloxía crítica da educación e a teoría da resistencia sobre o currículo (Apple, 1991, 2015; Giroux, 2009, 2018; De Sousa Santos, 2019; Torres Santomé, 2003; Gimeno Sacristán, 1988, 2005) ou o exercicio da docencia atendendo á perspectiva de xénero (De Beauvoir, 2010 ou Millet, 2017; Friedan, 2019, Federici, 2018; Fraser, 2000; Cobo, 1995, De Miguel & Amorós, 2007) e atendendo ás recomendacións esenciais para a configuración de guías docentes neste senso (Rifá Valls, 2020). Pretendemos tamén ubicarnos nun contexto educativo no que se desenvolva unha metodoloxía activa e participada, mais reivindicando tamén o papel das sesións expositivas atendendo á perspectiva de Kaplún cando cando afirmaba que se ninguén educa a ninguén (Freire, 2012), tamén é certo que ninguén se educa só (Kaplún, 1998). *O alumno/a ten que ser consciente de que a aprendizaxe é o seu traballo e que nesa labor non pode substituílo ninguén; o seu protagonismo e iniciativa son imprescindibles* (Goñi Zabala, 2020, p.200). Con toda esta proposta metodolóxica tratamos, en definitiva, de *ler o mundo* de forma multitextual, empregando textos, cancións e outras formas de interacción participada, seleccionando tarefas colaborativas e situadas, así como empregando un banco de tarefas por núcleos temáticos con documentos de guía e consulta asociados dispoñibles no campus virtual.

2. DESCRICIÓN DA EXPERIENCIA

Entrando na descrición da proposta, tratamos de desenvolvela prestando atención á aplicar as características para que a aprendizaxe colaborativa teña éxito propostos por Barkley, Cross & Howell Major (2007). Nese senso, toda proposta que pretenda desenvolver aprendizaxe colaborativa, debe estar deseñada acorde a unha estrutura metodolóxica na que exista:

Interdependencia positiva; interacción promotora; responsabilidade individual e de grupo; desenvolvemento das competencias de traballo en equipo e valoración de grupo

Deste xeito, a tarefa que presentamos no marco do núcleo temático 3 da asignatura previamente mencionada leva por título: “Os artefactos culturais *mainstream* como nodos de influencia na xente nova: o videoclip”. Os resultados de aprendizaxe da titulación do Grao en Educación Social asociados a esta tarefa son os seguintes (UDC, 2022):

- Realizar unha lectura e análise crítica do papel xogado polos medios de comunicación social, así como das súa influencia na sociedade actual dende o punto de vista educativo e de representación dos colectivos socialmente vulnerables.
- Analizar a dixitalización da comunicación e da colaboración no quefacer socioeducativo.
- Comprender, valorar e transmitir de forma crítica a información no contexto da dinamización cultural e a intervención socioeducativa.

Esta tarefa está baseada na análise do videoclip entendendo este como un artefacto cultural *mainstream* ou de difusión masiva, nacido ao abeiro do sistema neoliberal para acompañar e representar as composicións musicais promovidas polas grandes industrias e produtoras musicais. Pretendemos polo tanto, analizar a través da expresión musical e audiovisual o tipo de representacións políticas e ideolóxicas que se mostran nestas composicións seguindo as perspectivas da antropoloxía visual (Ardevol & Montañola, 2009), así como da influencia sociopolítica da música na actualidade (Randall, 2018). Tal como sinala Sedeño-Valdellós (2012), este produto de consumo é xerador de identidades, imaxinarios sociais e dá pé á consolidación de poder cultural ao redor da industria do *mainstream*. Forma parte polo tanto, do contexto da denominada *educación informal*, ao desenvolverse a partir das influencias ou mensaxes que se transmiten mediante os medios de comunicación de masas.

A análise do videoclip que se levará a cabo por parte do alumnado vaise realizar empregando unha adaptación do instrumento de recollida de información sobre os videoclips *mainstream* elaborado por Illescas (2014) na súa tese de doutoramento titulada *Industrias culturales y juventud en el sistema-mundo. El videoclip mainstream como mercancía y como reproductor*

de ideoloxía. O proceso de desenvolvemento da tarefa conleva unha serie de fases cuxas accións a desenvolver por profesorado e alumnado se describen a continuación.

2.1. FASE I. SELECCIÓN VIDEOCLIPS, APLICACIÓN DO INSTRUMENTO E ANÁLISE

O alumnado está distribuído en grupos de traballo dende o inicio do cuadrimestre en equipos de 4-5 persoas seguindo as recomendacións de Marín Sánchez & Garrido Torres (2003) ao determinar o tamaño idóneo xeral dos grupos. Posteriormente, nesta primeira fase (ver figura 1) cada equipo terá asignado un dos vídeos previamente analizados por Illescas (2015) na súa tese de doutoramento ordenados segundo as categorías establecidas polo autor⁴. O alumnado terá que visualizar o vídeo asignado e realizar unha análise do mesmo aplicando o instrumento adaptado que lle é facilitado como un documento anexo por parte da profesora. Dito documento está dispoñible na aula virtual para a súa descarga. Nun segundo momento e tras esta primeira análise realizada en equipo, cada alumno/a terá que seleccionar de forma individual outro vídeo máis actual que o primeiro, pero que pola súa narrativa se poida inscribir dentro da mesma categoría. A este segundo vídeo haberá que aplicarlle o instrumento de análise preestablecido e xa empregado co anterior. Unha vez feito isto, será o equipo de novo o que teña que realizar unha análise conxunta dos resultados derivados da visualización de tódolos vídeos seguindo os bloques temáticos xerais do instrumento de análise.

---

⁴ Dentro de cada unha das seguintes categorías principais establecidas por Illescas (2014) o alumnado ten asignado un vídeo: dionisiaco, trágico, elitista, adolescente, gánster, romántico, afrodisíaco e propagandístico.

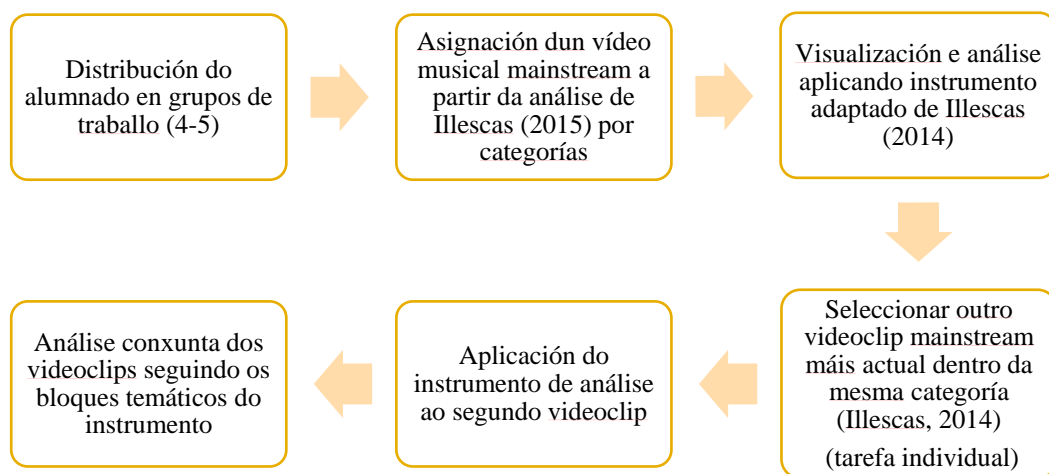

Figura 8. Fase I. Selección vídeo clips, aplicación do instrumento e análise

Deste xeito, os bloques sobre os que terán que centrar a súa reflexión sobre os videoclips visualizados son os seguintes (adaptado de Illescas, 2015): Títulos e intérpretes; produción musical da que procede e natureza da discográfica; temas centrais (a partir da letra da canción); popularidade do intérprete, xeografía política e presenza promocional do artista-mercadoría; tipoloxía emocional e contido sexual; diñeiro e clase social; patriotismo/nacionalismo (hexemonía estadounidense); drogas e adicións; ideoloxía e outras apreciacións xerais (opcional).

Para a realización desta fase o alumnado conta cos seguintes documentos de apoio elaborados pola profesora e dispoñibles na aula virtual da asignatura: Formulario Contrato de grupo (cuberto ao inicio cuadrimestre); descrición completa da tarefa e instrumento de análise (adaptación de Illescas, 2014).

2.2. FASE 2.PRESENTACIÓN DO VIDEOCLIP EMPREGANDO TAC

Unha vez entregada como tarefa de aula no campus virtual as análises grupais e individuais do videoclip, así como a análise global de tódolos videoclips incluídos na mesma categoría —

realízase unha única entrega grupal con tódalas tarefas, así como unha síntese na Wiki da asignatura, onde o alumnado pode ter dispoñible as análises de tódolos videoclips—, nesta segunda fase o alumnado terá que preparar unha presentación dos resultados da súa investigación para realizar de forma dixital e tamén na aula (ver figura 2).

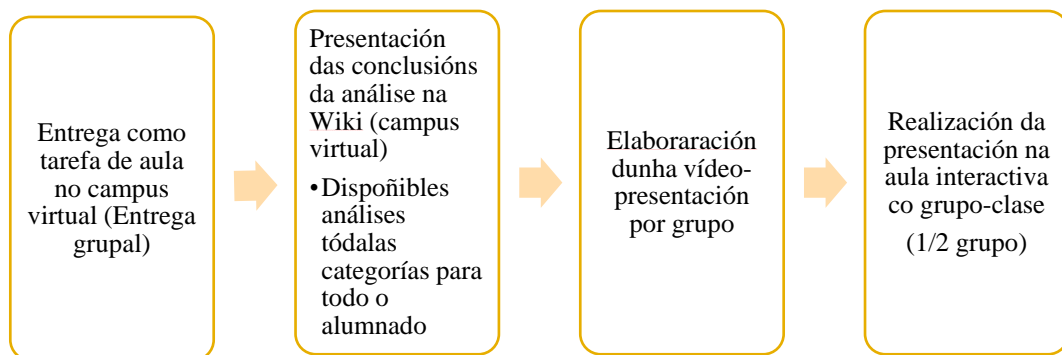

Figura 9. Fase II. Presentación do videoclip empregando TAC

Pídeselle así, a cada equipo de traballo que realice de forma grupal unha vídeo-presentación que sintetice o contido da análise global da categoría que realizaron a partir do videoclip orixinal e dos videoclips seleccionados individualmente por eles/as como semellantes. Nesta presentación deben empregar fragmentos dos videoclips para ilustrar as súas análises, podendo optar tamén pola súa visualización completa se o consideran necesario. Esta vídeo-presentación terá que subirse á aula virtual, máis para facer posible que todo o alumnado poida acceder ás presentacións de tódolos equipos, estas deberán subirse ao muro dixital Padlet previamente xerado pola profesora.

De forma semellante, o equipo terá que realizar a mesma presentación na aula, mais para iso empregárase unha Técnica de Aprendizaxe Colaborativo (TAC) adaptada de Barkley, Cross & Howell Major (2007). Neste caso, só realizará a presentación da aula a metade do grupo (2/3 persoas), mais o alumnado non saberá ata chegar ese día cales dos compañeiros/as van ser os que deban realizar a presentación. Deste xeito, obrigamos a tódolos membros do equipo a

ter preparada a presentación, independentemente de se finalmente van ser as persoas que a realicen ou non. Do mesmo xeito, tamén os incentivamos a implicarse na elaboración da vídeo-presentación, de cara a prepara a súa eventual presentación na aula.

Como documentos de apoio, o alumnado disporá dunha serie de orientacións para presentacións orais elaborados pola profesora e susceptibles de ser descargados no campus virtual da asignatura. Estas orientacións están directamente relacionadas coa avaliación que se vai realizar da súa presentación oral, a cal forma parte da vindeira e derradeira fase da proposta.

2.3. FASE 3. COAVALIACIÓN, AUTOAVALIACIÓN DO GRUPO E CONCLUSIÓNS FINAIS

A avaliación das análises e presentacións elaboradas polo alumnado acerca do videoclip como artefacto cultural *mainstream* vaise realizar empregando diversos tipos de procesos avaliativos (ver figura 3) en aras de obter vías de información diversas, así como de implicar ao alumnado nesta tarefa, converténdoa nunha máis vinculada á proposta.

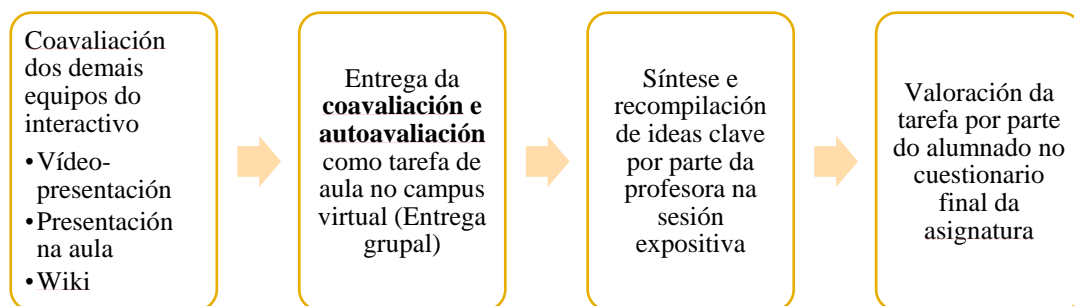

Figura 10. Fase III. Coavaliación, autoavaliación do grupo e conclusións

En primeiro lugar, dado que os equipos deben elaborar unha vídeo-presentación que está dispoñible no Padlet e tamén realizala na aula, os seus compañeiros/as doutros equipos van ter que ir realizando unha coavaliación ao mesmo tempo. As evidencias que se avaliarán por

parte do alumnado son: a vídeo-presentación, a presentación na aula e a síntese das análises subida á Wiki. Para iso terán dispoñible unha rúbrica de coavaliación elaborada pola profesora no campus virtual. Deberán aplicar esta rúbrica a cada un dos demais equipos que compartan aula interactiva con eles/as.

Ademais, terán que realizar unha autoavaliación de grupo que inclúa unha reflexión sobre o traballo realizado, os obxectivos e aprendizaxes adquiridas, así como aqueles aspectos que son mellorables respecto do seu funcionamento como grupo de cara a vindeiras tarefas. Terán polo tanto un documento de autoreflexión grupal e outro individual. Unha vez rematados ámbalas dúas tarefas —coavaliación dos demais equipos e autoavaliación grupal e individual—, os resultados deberán subirse ao campus virtual e entregarse como a derradeira tarefa de cada equipo vinculada a esta proposta didáctica.

De cara a mellorar a retención das ideas clave extraídas das análises realizadas, a profesora desenvolverá nunha das sesións expositivas unha recompilación das mesmas, enriquecida con conceptos e claves extraídas maioritariamente de Illescas (2015), Ardevol & Montañola (2009) e Sedeño-Valdellós (2012), referencias que permiten contextualizar a influencia do videoclip como artefacto cultural de consumo de masas na sociedade neoliberal e postmoderna. Ao tempo, enmarcaranse os resultados desta tarefa nos contidos e competencias asociados ao núcleo temático denominado “As TIC e as redes”.

3. RESULTADOS E CONCLUSIÓN

A proposta didáctica que aquí se presenta enmarcada na titulación do Grao en Educación Social foi deseñada e aplicada no contexto da asignatura Dinámicas de comunicación e colaboración na acción socioeducativa impartida no segundo curso da titulación na Universidade da Coruña. Son xa 4 edicións nas que se puido aplicar, nalgúns casos con variacións respecto da proposta orixinal por cuestións relativas ás disposicións espazo-temporais da asignatura, mais en tódolos casos é unha das tarefas mellor acollidas polo alumnado e na que se logra unha maior implicación. Sen embargo, tamén é unha das máis

extensas da asignatura e das que máis tempo lle require ao alumnado, tal como fan saber a partir dos procesos de autoavaliación e do cuestionario final da asignatura.

As aprendizaxes extraídas polo alumnado van máis alá dos contidos vinculados á antropoloxía visual (Ardevol & Montañola, 2009) e á análise das imaxes como procesos culturais susceptibles de exercer influencia na xente nova mediante a acción educativa informal que desenvolven os medios de comunicación —hoxe maioritariamente dixitais e cuxos artefactos culturais se difunden mediante redes sociais como YouTube ou TikTok—. Ademais, o alumnado pon en práctica o traballo en equipo colaborativo, asumindo tarefas individuais e grupais, compaxinando horarios e espazos, resolvendo discrepancias mediante o uso da estratexia do contrato grupal, así como medindo e valorando o seu propio desempeño no seo do equipo. Póñense así en práctica habilidades sociais e prelaborais das que se extraerán aprendizaxes clave para a construción do profesional da Educación Social.

O tipo de artefacto cultural analizado —o videoclip mainstream— está especialmente deseñado e orientado para o consumo da xente nova, razón pola que se presenta como algo relativamente próximo ao alumnado universitario que resulta especialmente motivador para unha meirande parte deles/as. Analizar a música e os vídeos que consumen nos locais de ocio, nas emisoras da radio fórmula ou nas redes sociais resulta de entrada, algo coñecido para eles/as que esperta, nun primeiro momento, a curiosidade. Posteriormente, aparece o interese e motivación por seguir afondando dende un punto de vista académico acerca dun entretemento aparentemente banal, pero que resulta unha peza máis dos medios de comunicación de masas para a configuración de identidades colectivas. Trátase en definitiva, de artefactos que se erixen como mostra dos distintos modos de representación das convencións sociais e culturais, así como dos diversos espazos de poder cultural que aparecen narrados mediante estereotipos sexistas, clasistas ou de diseminación da hexemonía estadounidense no conxunto do globo.

O deseño desta proposta trata de aplicar na práctica as premisas da aprendizaxe colaborativa (Johnson, Johnson & Holubec, 1994; Johnson & Johnson, 2014 e Barkley, Cross & Howell

Major, 2007), atendendo especificamente á xeración de interdependencia positiva e interacción promotora no conxunto do equipo de traballo, así como ao desenvolvemento da responsabilidade individual e grupal, razón pola que se deseñaron tarefas individuais e grupais interconectadas, sendo necesario resolver todas elas para resolver totalmente a tarefa proposta —ver por exemplo a fase 1—. Non é posible polo tanto, rematar a tarefa grupal sen ter realizado as tarefas individuais. Ao mesmo tempo, a presentación na aula segue esta mesma estratexia, favorecendo que tódolos membros do grupo realicen a labor que teñen encomendada e dificultado a existencia de comportamentos vinculados á elusión de responsabilidades por parte dalgún dos membros do equipo. Con todo isto, preténdese desenvolver as competencias de traballo en equipo —outra das características dun deseño didáctico no que a metodoloxía presente sexa a aprendizaxe colaborativa (Ídem)— prestando atención ao contrato de grupo como unha das estratexias vinculadas á xestión do traballo dos seus compoñentes e unha forma de aclarar de forma inicial a implicación acordada de cada membro no desenvolvemento das tarefas propostas no seo da asignatura. O proceso de autoavaliación do traballo individual e de grupo tamén serve a este propósito, en canto que permite a cada alumno/a describir a súa aportación ao traballo grupal e valorala na procura dunha mellora de cara a futuro.

A coavaliación pola súa banda, permite ao alumnado analizar os traballos dos demais equipos dende outro punto de vista, valorando outras formas de resolver a tarefa diferentes da que eles/as empregaron e posicionándose por exemplo, respecto da claridade expositiva e da relevancia do contido presentado, así como da capacidade do grupo para facer reflexionar á aula sobre cuestións socioculturais e educativas vinculadas ao vídeoclip. Neste sentido, a rúbrica axuda a guiar as valoracións e a centrar as apreciacións respecto dos demais grupos de traballo, sendo en xeral os documentos de apoio presentes no campus virtual elementos clave para a comprensión das accións propostas.

En definitiva, a proposta que aquí se presenta pretende aplicar as estratexias da aprendizaxe colaborativa (Barkley, Cross & Howell Major, 2007) ao desenvolvemento das competencias

asociadas á asignatura, estando esta orientada a (UDC, 2022) contribuir á análise e lectura de procesos comunicativos e educativos que, aínda que normalizados, representan desigualdades sociais no marco dos medios de comunicación de masas, sendo o videoclip unha peza máis dese crebacabezas que compoñen os distintos produtos culturais difundidos mediante a rede. Asumimos así a afirmación de Carbonell Sebarroja & Martínez Bonafé (2020, p. 12) cando sinalan que «en (el) diálogo de la educación con otras manifestaciones culturales, cada cual va reconstruyendo su biografía, porque somos un poco las películas que hemos visto, los libros que hemos leído y las canciones que nos han emocionado».

4.REFERENCIAS

- Apple, M. W. (1991). *Ideología y currículo*. Madrid: Akal
- Apple, M.W.(2015). Conocimiento, poder y educación: sobre ser un académico/activista. *Revista Entramados- Educación y Sociedad*, 2, (2), 29-39.
- Ardevol, E. & Nontañola, N. (2009). *Representación y cultural visual en la sociedad contemporánea*. Barcelona: UOC.
- Barkley, E.F., Cross, K.P. & Howell Major, C. (2007). *Técnicas de aprendizaje colaborativo. Manual para el profesorado universitario*. Madrid: Ed. Morata
- Cobo. R. (1995). *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*. Madrid : Ed. Cátedra.
- De Beauvoir, S. (2010). *O segundo sexo. Tomo II A experiencia vivida*. Vigo: Ed. Xerais.
- De Miguel Álvarez, A. & Amorós, C. (Eds.) (2007). *Teoría feminista: de la ilustración a la globalización*. Mdrid: Minerva Ediciones.
- De Sousa Santos, B. (2019). *El fin del imperio cognitivo. La afirmación de las epistemologías del sur*. Madrid: Trotta.
- Federici, S. (2018). *El patriarcado del salario. Críticas feministas al marxismo*. Madrid: Traficantes de Sueños

- Fraser, N. (2000). ¿De la redistribución al reconocimiento? Dilemas de la justicia en la era "postsocialista". *New left review*, 0 (Ejemplar dedicado a: Pensamiento crítico contra la dominación), 126-155
- Friedan, B. (2019). *La mística de la feminidad*. Madrid: Ed. Cátedra
- Gimeno Sacristán, J. (1988). *El Currículum: una reflexión sobre la práctica*. Madrid: Ed. Morata
- Gimeno Sacristán, J. (2005). *La educación que aún es posible*. Madrid: Ed. Morata
- Giroux, H. A. (2009). *Estudios culturales, pedagogía crítica y democracia radical*. Editorial Popular.
- Giroux, H. A. (2018). *Pedagogía crítica para tiempos difíciles*. Editorial Mapas colectivos.
- Goñi Zabala, J.M. (2020). La metodología (I): las tareas y las actividades del estudiante. En M. Turull (Coord.). *Manual de docencia universitaria* (pp. 197-200). Barcelona: Ed. Octaedro.
- Illescas, J.E. (2014). *Industrias culturales y juventud en el sistema-mundo. El videoclip mainstream como mercancía y como reproductor de ideología* [Tese de doutoramento inédita]. Alacant: Universitat d'Alacant
- Illescas, J.E. (2015). *La dictadura del videoclip. Industria musical y sueños prefabricados*. Barcelona: El Viejo Topo
- Johnson, D. W., Johnson, R. T. & Holubec. E. (1994). *El aprendizaje cooperativo en el aula*. Barcelona: Paidós.
- Johnson, D. W. & Johnson, R. T. (2014). Cooperative Learning in 21st Century. *Anales de psicología*, 30(3), 841-851. DOI: 10.6018/analesps.30.3.201241
- Kaplún, M. (1998). *Una pedagogía de la comunicación*. Madrid: Ediciones de la Torre.
- Marín Sánchez, M. & Garrido Torres, M.A. (Coords.) (2003). *El grupo desde la perspectiva psicosocial. Conceptos básicos*. Madrid: Pirámide
- Millet, K. (2017). *Política sexual*. Madrid: Ed. Cátedra
- Randall, D. (2018). *Sound system. El poder político de la música*. Iruñea-Pamplona: Katakarak

- Rifá Valls, M. (2020). *Guía para unha docencia universitaria con perspectiva de xénero. Educación e Pedagogía*. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións Universidade de Santiago de Compostela
- Rodicio-García, M. L., Rios de Deus, M.P., Mosquera González, M.J., Rego-Agraso, L. e Penado Abilleira, M. (2021). *Mentoría en la Universidad: Formación de las Figuras Implicadas (MUFFIM). Módulo 1, El Espacio Europeo de Educación Superior como escenario para la mentoría*. A Coruña: Universidade da Coruña (UDC). <http://hdl.handle.net/2183/27499>
- Sedeño-Valdellós, A. (2012). Vídeo musical y cultura: propuestas para analizar el cuerpo en el videoclip. *Revista de Comunicación Vivat Academia*, 120, 91-101
- Tannenbaum, R. & Marks, C. (2012). *I want my MTV: the uncensored story of the music video revolution*. Londres: Plume
- Torres Santomé, J. (2003). *Educación en tiempos de neoliberalismo*. Madrid: Morata
- Universidade da Coruña (UDC) (2008). Propuesta de título de Grado. Memoria general del título: Graduado/a en Educación Social. <https://cutt.ly/nCkQWD2>
- Universidade da Coruña (UDC) (2022). *Guía docente. Dinámicas de comunicación e colaboración na acción socioeducativa*. <https://cutt.ly/ECKQc4U>
- Villalustre Martínez, L. & Del Moral Pérez, M. E. (2011). Webquest y wikis: búsqueda de información en red y desarrollo de competencias en colaboración. *TESI, Teoría de la Educación y Cultura en la Sociedad de la Información*, 12 (1), 190-208.